

A HALÁL mint közösségi esemény

Halotti búcsúztatók funkcionális nyelvészeti elemzése

*„Vegyétek hűlt ajkam meleg búcsúszavát
Építsétek szebbé ezt a drága hazát”*

Jelige: mors certa

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	3
2. Elmélet és módszerek	
2.1. Műfaji sajátosságok	4
2.2. A vizsgálat elméleti háttere és szempontjai	6
2.3. Módszerek	10
3. A vizsgált szövegek	10
4. A referenciális tájékozódás jellemzői a versekben	
4.1. A kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése és a létrejövő fikció	12
4.2. A fiktív és a tényleges megnyilatkozó a szövegekben	13
4.3. Az elhunyt és a közösség – résztvevők és szereplők	15
4.4. Aposztrofikusan megszólított entitások	17
5. Metaforikus nyelvi konstrukciók	18
6. Összegzés és továbbvezető kérdések	23
7. Irodalomjegyzék	25
Melléklet.....	27

1. BEVEZETÉS

A HALÁL az egyén és a közösség szempontjából egyaránt veszteséggént értelmezhető esemény. A fogalom egyik nyelvi jellemzője, hogy a hozzá kapcsolódó saját és közvetlen fizikai tapasztalatait az egyén tényleges megnyilatkozóként nem tudja mások számára hozzáférhetővé tenni.

A halotti búcsúztató sajátos folklórműfaj. Meghatározó funkciója, hogy segítse az esemény feldolgozását, a gyász megélését. Így ezekben a szövegekben a HALÁL közösségi eseményként jelenik meg, nem korlátozódik az egyén fizikai megsemmisülésére. Az esemény értelmezhető a halál és a halottbúcsúztatás összefüggésében, de úgy is, hogy a közösség együttesen hoz létre HALÁL-lal kapcsolatos nyelvi konstrukciókat. A szövegek közösségi konstrukcióként való értelmezésének alapjául szolgálnak egyes műfaji sajátosságok is (bővebben l. 2.1.).

Munkámban 80 halottbúcsúztató vers vizsgálatán keresztül mutatom be, hogyan alakulnak a közösség tagjainak résztvevői szerepei a halottbúcsúztatás diskurzusában és a búcsúztatókban nyelviileg hozzáférhetővé tett események szereplőiként. A leírás szempontjai a versek meghatározó jellemzői köré szerveződnek, melyek a következők: a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése, aposztrofikus megszólítások és metaforikus nyelvi kifejezések előfordulásai. A dolgozatban bemutatásra kerül a kontextusfüggő kiindulópontnak egy fiktív megnyilatkozóra való áthelyeződése és ennek következményei a HALÁL fogalmának nyelvi konstruálására nézve. Ezzel összefüggésben történik a diskurzus résztvevői szerepeinek és a hozzáférhetővé tett esemény szereplőinek leírása. A szövegek másik sajátossága, az aposztrofikus elfordulás szintén hatással van ezekre a pozíciókra és alakulásukra, így ennek jellemzésére is sor kerül. A metaforikus nyelvi kifejezések leírása ugyancsak a perspektívával összefüggésben történik. A vizsgálatban azok a metaforikusan CSELEKVŐ-ként konstruált entitások jelennek meg kiemelt fontossággal, amelyek felé aposztrofikus elfordulás is történik. Így olyan entitások jellemzésére kerül sor, amelyek nemcsak egy elbeszél eseményben CSELEKVŐ-k, hanem a létrejövő aposztrofikus és fiktív diskurzus résztvevői is.

A dolgozat témája több szempontból aktuálisnak tekinthető. Tudomásom szerint halotti búcsúztatók funkcionális kiindulópontú nyelvészeti elemzésére még nem került sor. Hasonló műfajú szövegekkel vagy a HALÁL fogalmával foglalkozó, más elméleti háttérű munkából alig néhány született idáig (l. pl. BANCZEROWSKI 2000, SPANNRAFT 2000 és KOC SIS 2011). A dolgozat szemléletmódja, kiemelten a pragmatika, a szemantika és a folklorisztika eredményeinek

együttes felhasználása lehetőséget teremt arra, hogy az elvégzett elemzések több tudományterület számára is hasznosíthatók legyenek. Az eredmények tehát nem kizárólag nyelvészeti, hanem néprajzi érdekeltségűek is. Emellett – a búcsúztatók műfaji sajátosságaiból kiindulva – az alkalmazott módszerek irodalomtudományi vizsgálatok során is felhasználhatók lehetnek.

2. ELMÉLET ÉS MÓDSZEREK

2.1. Műfaji sajátosságok

A halotti búcsúztatók közvetlenül a temetés előtt¹ elhangzott, általában valamilyen dallamra készült versek (BARTHA 1995: 1: 7–10, KRÍZA 1993: 9, KESZEG 2008: 313–4). A búcsúztatást végző kántor jellemzően az elhunyt E/1. kiindulópontjából nyilatkozik meg (KRÍZA 1993: 10–2). A kontextusfüggő kiindulópontoknak, a referenciális központnak és a tudatosság szubjektumának áthelyeződése történik, a nyelvileg hozzáférhetővé tett jelenet térbeli, időbeli és személyközi viszonyai tehát innen válnak feldolgozhatóvá (TÁTRAI 2011: 156 alapján).

Diskurzustípusként² a halotti búcsúztatók sajátos átmeneti műfajnak tekinthetők az irodalmi és a folklórszövegek között (l. VOIGT szerk. 1998 15–148). Keletkezésüket tekintve nem prototipikus monologikus szövegek. A megnyilatkozó hatásszándékát és a befogadó elvárásnormáit irányító keretek a szövegtípusból, a cselekvésből és a szituációból erednek (TOLCSVAI NAGY 1996: 52–3). A befogadóként jelenlevő közösség a szövegek keletkezésekor intenzíven és közvetlenül van jelen. A versek dialogikus nyelvi interakcióban jönnek létre az elhunyt hozzátartozói és a kántor egyeztetése révén. A hozzátartozók egy szolgáltatás megrendelőiként vannak jelen, fizetnek a búcsúztatókért, ami ugyancsak hatással van a létrejövő szövegekre (BARTHA 1995 1: 129–32, KRÍZA 1993: 16). A búcsúztató elhangzásakor befogadói szerepben jelen lévő rokonoknak lehetőségük van arra, hogy elvárásaikat hozzáférhetővé tegyék a búcsúztatásban majd megnyilatkozóként részt vevő kántor számára. A szövegekkel kapcsolatban tehát megkülönböztethető egy dialogikus jellemzőkkel rendelkező keletkezés és egy monologikusnak tekinthető előadás. A szóbeliség mellett a versek medialitását írásbeliség is jellemzi: kézirat készül belőlük. A szövegek befogadása tehát nem korlátozódik a halottbúcsúztatás szertartására és a halottat búcsúztató közösség tagjaira.

1 A versek a halottas háznál, ritkábban a temetőben vagy a templomban hangzottak el (BARTHA 1995: 1: 19–21).

2 A műfaj történeti alakulására l. KESZEG 2008.

A versek létrehozásában az egyediségre törekvés mellett a búcsúztatókhoz kötődő konvenciók, a műfajjal mint diskurzustípussal kapcsolatos sémák is jelen vannak (KRÍZA 1993: 15–6). Tágabb értelemben a helyi szokások, a közösség jellemzői említhetők, melyek a szövegek kialakulására és fennmaradására egyaránt hatással lehettek. Legerőteljesebben a halállal, temetéssel kapcsolatos más hagyományokkal való összefüggés figyelhető meg: ahol például a gyermekek, öngyilkosok temetése eltérően zajlott, ott a róluk szóló versek is jól elkülöníthetők a többi búcsúztatótól (VASAS–SALAMON 1986: 195). Emellett a versíró személye³ és a közösség vezető egyéniségeinek gondolkodása (KRÍZA 1993: 27–8, VASAS–SALAMON 1986: 198) is jelentős hatással bírt.

A búcsúztatókkal kapcsolatos sémák egy része műfaji sajátosságnak tekinthető. Más része a közösségben begyakorlott konstruálási eljárásokkal hozható összefüggésbe, ezek tehát az azonos területről és időből származó versek közös vonásai. E különböző érvényességi körű sémák együttes jelenléte alapján kijelenthető, hogy a búcsúztatók tartalmát és a szerkesztésmódját is nagyfokú konvencionalizáltság jellemzi. (Stabil szerkezeti és kifejezőeszköz-tárral rendelkeznek.) A bevezető általában a halott korát, a halálokot tartalmazza, valamint az elhunyt általános bemutatását, ezt követi a családban betöltött szerep különböző részletességű megjelenítése, a záró strófák pedig áldást mondanak és felszólítanak a búcsúzásra. Az alkotói kreativitás megjelenésére leginkább a néhány versszakból álló bevezető részben nyílik lehetőség. Legkisebb variabilitást a záró strófák mutatnak. (BARTHA 1995 1: 129–32, KRÍZA 1993: 16, KESZEG 2008: 314–5.)

Mindez a (befogadóként is funkcionáló) hozzátartozók igényeivel összehangoltan történik. Az ő elvárásai nem a séma újraírására, hanem annak az aktuális eseményhez (halálesethez és elhunythoz) való hozzáigazítására irányulnak. Minden szöveg egyedi és egyéni lehet tehát a diskurzustípusra vonatkozó sémák konvencionálisnak tekinthető megvalósulása során is.

A befogadók tudatos elvárásai között szerepel még, hogy a búcsúztató minél nagyobb hatást gyakoroljon az érzelmekre (KRÍZA 1993: 25). A befogadókkal és egymással kapcsolatos elvárásaik között említhető emellett, hogy a búcsúztató elhangzásakor nemcsak elfogadott, hanem elvárt magatartásforma a gyász intenzív megélése, a sírás (BARTHA 1995 1: 143–5), amire a szöveg egyes részletei explicit módon is ráirányítják a figyelmet (*hull érte a szemünk könnye*).

A halotti búcsúztató egyik meghatározó funkciója, hogy segítse az egyén és a közösség

3 Abban az esetben, ha a szószóló személye megegyezik azzal, aki a menyasszony-búcsúztatókat írja, a két műfaj között is jelentős hasonlóságok fedezhetők fel (VASAS–SALAMON 1986: 198).

szintjén egyaránt veszteségként jelentkező esemény értelmezését (BARTHA 1995 1: 130, VASAS–SALAMON 1986: 197), ezzel együtt a halál társas-kognitív feldolgozását, valamint a személyközi viszonyok alakítását mind az elhunytat, mind pedig a közösség többi tagját illetően. Az újrakonstruálódást a gyász megélése mellett az elhunyt közösségben betöltött szerepének és személyes kapcsolatrendszerének kinyilvánítása segíti (KUNT 1987: 15). Mindez szigorú hierarchikus sorrendben történik: a közvetlen vérségi rokonoktól kezdve egészen a barátokig terjedhet; jellemzően a férfiak jelennek meg előbb, kivéve azokat az eseteket, ahol a beteg ápolását végző nőt illeti az elsőbbség (KRÍZA 1993: 16). A közösségben betöltött szerepről tanúskodik egy-egy vers terjedelme is: annál hosszabb a szöveg, minél meghatározóbb pozíciót töltött be az elhunyt a faluközösségben. Középkorú halott esetében a családon belüli hierarchia megjelenítése mellett lehetséges funkció, hogy a családot a búcsúztatóban rábizzák valamelyik férfirokonra (KRÍZA 1993: 25). Idősek és fiatalok halálakor ilyesmire nincs szükség, mivel más a közösségben betöltött funkciójuk.

A műfaji sajátosságok jelentős háttérinformációval szolgálnak a nyelvészeti elemzéshez. A halotti búcsúztatók közösségi nyelvi konstrukciókként való értelmezésével a diskurzustípus felől is megalapozottá válik a HALÁL közösségi eseményként való vizsgálata. A kontextusfüggő kiindulópontok működése, azok áthelyeződése, valamint a résztvevői szerepek árnyaltabb jellemzése ugyancsak motivált a diskurzustípus felől is.

2.2. A vizsgálat elméleti háttere és szempontjai

A dolgozat funkcionális kognitív pragmatika- és szemantikaértelmezésen alapul, így e két részterület együttes, egymást támogató alkalmazására törekszik. A pragmatikai szempontok elsősorban a halottbúcsúztató szövegeknek a búcsúztatás kontextuális viszonyai közötti dinamikus jelentésképzés jellemzésében érvényesülnek. A szemantikai szempontok jelentősége a metaforikus nyelvi kifejezéseknek a HALÁL fogalmával kapcsolatos jelentésképzéssel összefüggésben kiemelt. A funkcionális kognitív szemlélet jegyében e kettő nem választható szét teljes mértékben. A pragmatikai szempontok érvényesítését a dolgokat reprezentáló kiindulópont leírása, a szemantikait pedig az adott kiindulópontból létrehozott reprezentációk leírása motiválja (l. még TÁTRAI 2005: 216). A két szempontrendszer összefüggései az egyes nyelvi példák elemzésében árnyaltabban is megmutatkoznak.

A vizsgálat egyik meghatározó szempontja a kontextusfüggő kiindulópont szerveződésének jellemzése. A nézőpont valamilyen perspektíva alkalmazásba vételeként a

nyelvi konstruálás egyik alapvető kontextuális jellemzője, a kommunikációs igények adaptív kielégítésének elengedhetetlen velejárója (TÁTRAI 2005: 211). Ez az a kiindulópont, ahonnan a megnyilatkozó mások számára hozzáférhetővé tesz egy tapasztalati helyzetet. A nyelvi tevékenység általános jellemzője, hogy a megnyilatkozó (kiaknázva a nyelvi szimbólumok perspektivikusságát) nem kizárólag a saját E/1. kiindulópontjából képes nyelvi konstrukciók létrehozására. Ezért indokoltá válik a kontextusfüggő kiindulópontok megkülönböztetése a megnyilatkozó perspektívától. A referenciális központ a kontextusfüggő kiindulópont egyik fajtája. A megnyilatkozó személye, tér- és időbeli elhelyezkedése által kijelölt tájékozódási centrum, amelyhez viszonyítva értelmezhetők a megnyilatkozásban alkalmazásba vett kiindulópontok (TÁTRAI 2005: 216 alapján). A szövegekben megnyilatkozóként konstruált résztvevő nem minden esetben azonos a tényleges megnyilatkozóval, a referenciális tájékozódás centruma a halotti búcsúztatók esetében például gyakran áthelyeződik az elhunyt, vagyis egy olyan személyre, aki az elbeszélte esemény idejében, fizikai korlátaiból adódóan nem kezdeményezhet nyelvi kommunikációt.

A megnyilatkozó perspektívájában feldolgozható kontextusfüggő kiindulópont (TÁTRAI 2011: 156 alapján) szerveződésének minőségi és mennyiségi szempontot egyaránt érvényesítő leírása mellett jelentős szerepet kap annak megragadása, hogy e kiindulópont áthelyeződése hogyan jellemzi az egyes szövegeket és a búcsúztató műfaját.

Az elbeszélte események során emellett olyan nyelvi interakció jön létre, melyben meghatározó az aposztrofé alakzata. Retorikai alakzatként ez olyan megszólítás, melynek során a megnyilatkozó a hallgatóságtól elfordulva egy harmadik személyhez szól, így aposztrofikus háromszög jön létre. Az aposztrofé az elfordulás vagy odafordulás tényét a szövegfolytonosság megszakításával fejezi ki. Jelzi a beszélő viszonyát a régi és új beszédpartnerekhez, valamint általában kifejezi a megnyilatkozó hatásszándékát. (ALAKLEX. 121–2.)

A vizsgálat más szempontjaival összehangolva az aposztrofét nem hagyományosan, retorikai alakzatként, hanem a nyelvi tevékenység interszubjektív jellegéből kiindulva, a funkcionális kiindulópontból értelmezem (TÁTRAI 2012 alapján). Ebben az aposztrofé olyan diskurzus, melynek során a megnyilatkozó a megnyilatkozás tényleges címzettjétől egy másik entitás felé fordulva kezdeményez nyelvi interakciót. Párhuzamos és egyidejű tehát a létrehozott aposztrofikus diskurzus és a neki keretet adó megnyilatkozás (TÁTRAI 2011: 58, 2012: 198). A műfajban ennek egy sajátos típusát, a fikcionális aposztrofé működését

elemzem. Ennek során a megnyilatkozó a nyelvi megismerés korlátaitól eltekintve kerül nyelvi interakcióba olyan személyekkel és entitásokkal (az elhunyttal, a halállal vagy Istennel), akikkel más módon erre nem lenne lehetősége (vö. TÁTRAI 2012: 199).

A megnyilatkozás fiktív jellegét az elhunyt esetében a HALÁL eseménye magyarázza, a halál és Isten esetében pedig az, hogy nem emberi lények. A megnyilatkozás tényleges címzettjei általában mellékes résztvevőként jelennek meg ezekben a diskurzusokban (TÁTRAI 2011: 56–7), lehetőségük van tehát a beszédesemény megfigyelésére. A vizsgált szövegekben a résztvevői szerepek azonban – az aposztrofikus és fiktív megnyilatkozások különféle előfordulásai révén – változatosabban alakulnak ennél.

A dolgozat elsőként a tényleges és a fiktív megnyilatkozói perspektívát mutatja be a referenciális tájékozódás központjának áthelyeződésével összefüggésben. Ezt követi a beszédesemény sajátos résztvevői szerepeinek leírása és a létrejövő aposztrofikus fikció jellemzése. Ezzel összefüggésbe hozható a diskurzus résztvevőinek megjelenése az elbeszélte esemény szereplőiként. A diskurzusban megjelenő résztvevői szerepek indokoltá teszik a mellékes résztvevők megkülönböztetését. Ők nem részesei a beszédeseménynek, de lehetőségük van annak megfigyelésére, elvileg bármikor be is kapcsolódhatnak (TÁTRAI 2011: 56). Célszerű a közvetlen és közvetett címzett elkülönítése is. Előbbi a beszédeseményben nyelvi befogadóként megkonstruált résztvevő, utóbbi pedig az, aki nem megszólítottként válik hozzáférhetővé a nyelvi kifejezések révén, de mellékes résztvevőként jelen van a diskurzusban (esetleg a referenciális jelenetben is, annak egyik szereplőjeként). A résztvevői és szereplői pozíciók változatos megjelenésével együtt ezek is különbözőképp alakulnak.

A vizsgálat kiemelt feladata a nézőpont és a metaforikus nyelvi konstrukciók kapcsolatának feltárása, valamint a szövegekben előforduló leggyakoribb fogalmi metaforák és metaforikus szemantikai szerkezetek elemzése. A jelentésfókuszon alapuló metaforaelmélet LAKOFF–JOHNSON (1980) sztenderd metaforaelméletével összhangban két fogalmi tartomány közötti megfeleltetéseként jellemzi a metaforát: a céltartományként értelmezett elvontabb fogalom megértése, mentális feldolgozása a könnyebben hozzáférhető forrástartomány elemein keresztül történik (KÖVECSES 2005: 20–1). A két fogalmi tartomány közötti leképezések azonban mindig részlegesek, a céltartománynak csak bizonyos aspektusát, aspektusait emeljük ki (metaforikus kiemelés), a forrástartománynak pedig egyes részét, részeit használjuk (metaforikus hasznosítás) a metaforikus konceptualizáció során (KÖVECSES 2005: 91–3). Ezáltal lehetőség nyílik a nyelvi tevékenységben megjelenő metaforikus nyelvi

kifejezések (a fogalomhoz l. KÖVECSES 2005: 20) perspektivikusságának ilyen értelmezésére is, vagyis hogy az egyes metaforikus nyelvi kifejezésekben a forrástartomány hasznosított aspektusai valamilyen kiindulópontból teszik hozzáférhetővé a céltartomány kiemelt részeit. A jelentésfókusz a forrástartomány közösségi konvención alapuló jellemzője, melyet a céltartomány megörököl, a beszélőközösség tehát az esetek többségében a forrástartománnyal kapcsolatos alapvető tudást, konceptuális tulajdonságokat visz át a céltartományra (KÖVECSES 2005: 120). A perspektíva szempontjából (is) fontos tulajdonsága, hogy a metaforikus jelentésképzés során a forrástartományból a céltartomány képiséma-tulajdonságaival koherens komponenseket hasznosítjuk (KÖVECSES 2005: 114).

A metaforikus szemantikai konstrukciók jellemzése a nyelvi szimbólumok perspektivikusságának figyelembe vételével és a megnyilatkozó perspektívából kiindulva is történhet. Munkám célja nem csupán a metaforikus kifejezések háttérében álló fogalmi metaforák leírása, hanem a nyelvi tevékenységben betöltött szerepük bemutatása. A búcsúztatószövegekben megfigyelhető előfordulásokat ezért a nézőpont szerveződésével összefüggésben vizsgálom.

Jelen vizsgálat szempontjai a fent vázolt metaforaértelmezési lehetőségnek nem központi kérdésfelvetései, éppúgy ahogy a metaforát annak fogalmi természete felől megközelítő elméleti munkáknak sem (bővebben l. KÖVECSES 2009). SIMON GÁBOR (2012) elméleti megközelítése a metaforikus kifejezés létrejöttének és az elemi mondat jelentésének leírására koncentrál, ezért munkámban az ő megállapításait igyekszem összehangolni a jelentésfókuszon alapuló metaforaelmélettel.

A metaforikus kifejezéseket a nyelvi tevékenységben, a vizsgált szövegekben profilálódó szemantikai szerkezetek felől közelítem meg. Az elemzés kiindulópontjául a szemantikai szerkezetként tematizált metaforák szövegekben található nyelvi reprezentációi szolgálnak. Ezek jellemzése az előforduló grammatikai konstrukciók leírásával történik (vö. SIMON 2012: 176–8). A grammatikai konstrukciók jellemzése TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2011) jelentéstani munkája alapján történik. A metaforikus szemantikai konstrukciókat az összetettebb szerkezetekből egyszerűbbekre bontva, a sémához való viszonyukkal összefüggésben vizsgálom, szem előtt tartva a kidolgozottság mértékét és jellegét. Tekintettel arra, hogy a nyelvi szimbólumok maguk is kezdeményezik az esemény fogalmi konstruálását és magukban foglalják annak perspektivikusságát (TÁTRAI 2011: 32–3), a séma és a megvalósulás összefüggésére adaptív viszonyként tekintek. (SIMON 2012: 183.)

2.3. Módszerek

A vizsgálat elsődleges szempontja a nézőpont jellemzése. Ez a beszédeseményben tényleges és fiktív megnyilatkozóként részt vevők, a kántor és az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának leírásával történik. Emellett sor kerül az elbeszélte esemény szereplőinek jellemzésére. Ezek a személyek és entitások a létrejövő fikció és az aposztrofikus megszólítás szempontjából az aposztrofikus és fiktív diskurzus résztvevőiként, valamint a hozzájuk kötődő metaforikus szemantikai szerkezetek bemutatásával is jellemezhetők. E két kiindulópont önmagában és egymással összefüggésben is munkám meghatározó szempontjául szolgál.

A kvalitatív jellemzés mellett a különböző kontextusfüggő kiindulópontok érvényesülésének bemutatását az adatok kvantitatív feldolgozása is segíti. Az érvényesülő kontextusfüggő kiindulópontok és az arányainak megállapítása a következőképp történt: a különböző kiindulópontokból konstruált szövegrészek hosszát 0-tól 1-ig terjedő értékkel jellemzem a búcsúztató teljes terjedelméhez viszonyítva. Az elhunyt kiindulópontjának érvényesülése szempontjából 1-est az a vers kap, amelyben végig az ő kiindulópontja érvényesül, 0-t pedig az, ahol egyáltalán nem jelenik meg a referenciális tájékozódás centrumaként (l. az erre vonatkozó mellékletben).

Mivel a versek legtöbbszörében a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződésével új versszak kezdődik, mértékegységül a versszakok szolgáltak. Abban a néhány esetben, ahol ez a váltás nem versszakhatáron történt, a számítások alapjául a verssorokat vettem.

3. A VIZSGÁLT SZÖVEGEK

A vizsgált nyolcvan vers három kisebb szövegcsoporthoz áll, melyek alapjául két kéziratos gyűjtés, BARTHA ELEK dél-gömöri (a nyelvi példák után = DG) és KRÍZA ILDIKÓ felsőnyéki (a példák után = FNy) búcsúztatói szolgáltak. E két munka a közreadott szövegek feldolgozását tekintve kivételesnek tekinthető, mivel a versekre vonatkozó terjedelmes bevezető tanulmányt tartalmaz. Számos olyan információt tesz könnyen elérhetővé, melyek az egyes búcsúztatókban jelennek meg, de a műfajra általánosságban is vonatkoztathatók (vö. 2.2.). A dél-gömöri versek négy, a felsőnyékiek pedig három kántorhoz köthetők. Ezek a személyek időben egymás után vagy egyidejűleg tevékenykedtek, de minden esetben ismerték egymás munkáit.

A versek úgy kerültek kiválasztásra, hogy különböző területről származó szövegek összehasonlításával láthatóvá váljanak azok sajátosságai, valamint közös vonásaik, amelyek a diskurzustípusra vonatkozó ismeretekkel összevetve (lásd 2.1.) akár általánosabb érvényűek is lehetnek. A műfaji sajátosságok leírása érdekében a közel száz évet felölelő 276 felsőnyéki búcsúztatóból harminc 19. századi (1857 és 1880 közötti = FNy1) és húsz 20. századi (1944 és 1950 közötti = FNy2) szöveg került kiválasztásra. Ezt az idő tényezője mellett a versek jelentős tartalmi és szerkezeti megváltozása is indokolta, melyet figyelembe véve elnagyolt lenne a 19. és 20. századi felsőnyéki búcsúztatókat homogén szövegcsoporthként kezelni. Az 1949 és 1991 között keletkezett 204 dél-gömöri versből szintén harminc elemzése történt meg. Ezek közül a legkorábbi 1956-ból, a legkésőbbi pedig 1986-ból származik, de néhány kivételtől eltekintve 1970 és 1980 között keletkeztek.

A szövegek az elhunyt életkorával, életszakaszával arányosan kerültek kiválasztásra. A néprajzi háttérismeretek alapján (lásd 2.1.) a fiatal, középkorú és idős elhunytak felett mondott búcsúztatókból egyaránt tíz került az egyes csoportokba. A közösségi kapcsolatrendszer alapján fiatalnak a halva született gyermektől a szüleivel élő, még nem házasságban, gyermektelen elhunytakat tekintetem. Középkorúnak a házasságban élő, többnyire egyedülálló gyermekkel, és unokával még nem rendelkezők számítottak, idősnek pedig a többnyire házasságban és unokákkal rendelkezők.⁴ Az életkori csoportok kialakításánál természetesen a számszerűsített életkor is jelentős szempont, ez azonban nem minden szövegnél maradt fenn. Az elhunyt rokonsági kapcsolatrendszere viszont minden búcsúztatóban megjelenik, ez alapján tehát jól elkülöníthetővé váltak az egyes csoportok.

A 20. századi felsőnyéki versekben a búcsúztatók jellege nem nyújtott lehetőséget e három életszakasz külön vizsgálatára. A szövegekben ugyanis nagymértékű egyszerűsödés és sematizálódás figyelhető meg a 19. századiakhoz képest (KRÍZA 1993: 28), melyben jól elkülönülnek az idősek és a fiatalok felett mondott búcsúztatók. A középkorúak búcsúztatására is e kettő közül az egyik használatos, így a csoport kialakítására jobbra csak a számszerűsített életkor ismeretében kerülhetett volna sor. A 20. századi felsőnyéki búcsúztatókban így idősek és fiatalok felett mondott verseket különítettem el, melyekből tíz-tíz vizsgálatát végeztem el.

A bemutatott példák után zárójelben kerül megadásra azok lelőhelye: a szövegcsoporthra utaló rövidítés után a vers száma következik, amellyel a közreadott gyűjtésben ellátták. A

4 Összhangban a KSH módszertani dokumentációhoz kapcsolódó definícióival, kiemelten a *család, felmenő rokon, fiatalabb felnőtt korú és idősebb felnőtt korú* fogalmával (KSH1–4).

(FNy1: 18) így a 18. felsőnyéki búcsúztatóból származó példa. A dél-gömöri verseknél a négy kántor nincs külön sorszámmal jelölve, őket a kötetben való megjelenésük sorrendjében láttam el számmal. A (DG: 4.8) a közreadott gyűjtésben negyedik kántornak, Stubendek Istvánnak a 8. sorszámu versét jelenti.

4. A REFERENCIÁLIS TÁJÉKOZÓDÁS JELLEMZŐI A VERSEKBEN

4.1. A kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése és a létrejövő fikció

A szövegekre jellemzőnek mondható, hogy a referenciális tájékozódás centruma nem kizárólag a tényleges megnyilatkozó, a halottat búcsúztató kántor, hanem a már csak fizikailag jelenlévő elhunyt is lehet. A referenciális tájékozódás központjának áthelyeződésével olyan fiktív diskurzusok jönnek létre, melyek során az elhunyt megnyilatkozóként nyelvi interakciót kezdeményez a diskurzus valamely ténylegesen jelen lévő résztvevőjével, jellemzően családtagjaival, barátaival. Az is megfigyelhető, hogy a megnyilatkozás tényleges címzettjeitől elfordulva aposztrofikus fiktív diskurzust kezdeményez a halállal vagy Istennel (bővebben l. 4.2.). Az aposztrofikus megszólítások azonban nemcsak a fiktív megnyilatkozóknál, az elhunytánál, hanem a ténylegesen megnyilatkozó kántor kiindulópontjából is megjelennek.

(1a) A kis halott mintha szólna, mielőtt innét

távozna, ím ez búcsúszava (FNy1: 20)

(1b) Halljátok mindnyájan utolsó szavait (Fny2: 274)

(1c) Éntőlem az ő nevében végbúcsúját vegyétek (DG: 3.33)

A kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése egyes szövegek bevezető versszakainak végén jelölt. Az (1a–c) példákban a ténylegesen megnyilatkozó kántor nyelvileg is hozzáférhetővé teszi, hogy az elhunyt kiindulópontjából fog szólni. Egyenes idézésnek mégsem tekinthető ez a művelet: a tényleges megnyilatkozással párhuzamos és egyidejű, az elbeszélte eseményben megnyilatkozóként konstruálódó elhunyt pedig fizikailag is jelen van a térben. A beszédeseményben befogadóként részt vevő hozzátartozók tehát saját jelen idejű tapasztalatuk révén is tudatában vannak annak, hogy az elhunyt nem lehet az ő kontextusfüggő kiindulópontjából nyelvileg hozzáférhetővé tett események tényleges elbeszélője.

A létrejövő fiktív diskurzusban az elhunyt a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet szereplőjéből a beszédesemény résztvevőjévé, megnyilatkozóvá válik. Eközben a tényleges megnyilatkozás befogadói, a közösség tagjai a fiktív diskurzusnak is befogadóiként funkcionálnak, csakúgy mint a tényleges megnyilatkozásnak.

(1d) Alig nyílt még az élet számomra már kész a sír (FNy1: 5)

A nézőpont áthelyeződése nem minden esetben jelölt. Az (1d) példa egy felsőnyéki búcsúztató első sora, melyben az elhunyt E/1. kiindulópontja érvényesül. Ennek sikeres feldolgozásához a szöveg kontextuális jellemzőinek ismerete nagyobb mértékben járul hozzá, mint azokban az esetekben, ahol az áthelyeződés nyelvileg is jelölt. A kontextusfüggő kiindulópont a szöveg egésze alatt az elhunyt marad. A korai felsőnyéki versek közül 8-ban, a dél-gömöri búcsúztatókból pedig 6-ban figyelhető meg az elhunyt kiindulópontjának a szöveg egészére kiterjedő érvényesítése.

Az elbeszélői tevékenységre reflektálás minden esetben megtörténik, előtérbe kerül tehát a megnyilatkozás diszkurzív jellege. A búcsúzásban elhangzottakért a tényleges megnyilatkozó minden esetben az elhunytat teszi felelőssé (1a és 1b), de előtérbe kerülhet a megnyilatkozás fiktív jellege is (1c). A beszédtevékenységre reflektálás azonban nem csak a szövegek bevezető szakaszában történhet. Az (1e) példához hasonlóan a megnyilatkozó szerepű elhunyt saját beszédtevékenységére a szöveg különböző pontjain irányulhat a figyelem.

(1e) Vegyétek hűlt ajkam meleg búcsúszavát (DG: 3.45)

4.2. A fiktív és a tényleges megnyilatkozó a szövegekben

A mennyiségi vizsgálat alapján is jellemzőnek tekinthető, hogy a versekben az elhunyt kiindulópontjából válik hozzáférhetővé az ő személyes kapcsolatrendszere, valamint a halál eseménye. A dél-gömöri szövegekben jelenik meg a legmeghatározóbban az elhunyt kiindulópontja. 25 búcsúztatóban dominál, melyek közül 6-ban nem jelenik meg más referenciális központ, további 12-ben a szöveg teljes terjedelmének legalább 90%-a köthető az ő nézőpontjához. Megállapítható tehát, hogy a szövegek több mint felében meghatározóan az ő kontextusfüggő kiindulópontja érvényesül.

A korai felsőnyéki versek közül 24-ről mondható el, hogy terjedelmük felénél nagyobb arányban jelenik meg az elhunyt kiindulópontja. Ezekből 9-ben az egyes szövegek több mint

háromnegyede alatt, 8-ban pedig végig ő a referenciális tájékozódás centruma. A két szövegcsoportban hasonló az olyan versek száma, melyben a fiktív megnyilatkozó kiindulópontja a tényleges megnyilatkozóénál hosszabban érvényesül. A korai felsőnyékiekben azonban ez a terjedelem valamivel alacsonyabb mint a dél-gömöriekben.

A kései felsőnyéki búcsúztatókban ezzel szemben nem az elhunyt nézőpontja dominál. A vizsgált szövegek között nem szerepelt olyan, amelyben végig az ő kontextusfüggő kiindulópontja érvényesül. Mindössze 5 esetben fordul elő, hogy kiindulópontja a szöveg terjedelmének pontosan háromnegyedében érvényesül. Ezen kívül pedig a kántor kiindulópontját nagyobb arányban érvényesítő konstrukciók figyelhetők meg.

A tényleges megnyilatkozó, a kántor tehát a kései felsőnyéki versekben jelenik meg a legnagyobb arányban a referenciális tájékozódás centrumaként. 15 szövegről mondható el, hogy tényleges megnyilatkozóként nagyobb terjedelemben érvényesül az ő kiindulópontja, mint a fiktív megnyilatkozóé. A szöveg teljes hosszán keresztül mindössze 3 esetben, háromnegyede alatt pedig további egy versben. A búcsúztatók nagyobb részében (11 szövegben) alig haladja meg a teljes terjedelem felét. A korai felsőnyéki és a dél-gömöri versekben ennél jóval ritkábban érvényesül a kántor megnyilatkozó kiindulópontja. Előbbi szövegek közül 6-ban: egy esetben a teljes szövegen keresztül, 3-ban a terjedelem háromnegyede alatt, 2 versnek pedig felénél valamivel hosszabban. Utóbbiaknál csupán egyben, 50%-nál alig nagyobb arányban.

Ezek szövegbeli szerveződését tekintve különböző mintázatok figyelhetők meg. A korai felsőnyéki versekben legjellemzőbben a nyitó versszakokban (13 szövegben), valamint a nyitó és záró (6) strófákban a kántor (és a halottat búcsúztató közösség) nézőpontja érvényesül. A kései felsőnyéki szövegek ennél kevésbé változatosan szerveződnek: az általában négy versszakból álló búcsúztatók első strófaiban a kántor, majd pedig az elhunyt a referenciális tájékozódás központja. A dél-gömöri verseknél a korai felsőnyékiekhez hasonlóan szintén a nyitó strófákban érvényesül a kántor megnyilatkozó kiindulópontja (10), emellett az elhunyt kiindulópontjából konstruálódó búcsúzás közben (5), valamint az első és utolsó versszakokban (4) is előfordulhat a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése.

4.3. Az elhunyt és a közösség – résztvevők és szereplők

A rokonsági kapcsolatrendszer kinyilvánításával összefüggésben figyelhető meg, hogy a kántor gyakran az elhunytat gyászoló közösség nevében, vagy annak tagjaként nyilatkozik meg, melyet leginkább T/1. igealakok, birtokos személyjelek (*Kicsi fiunk Drága Gyurikánk*) tesznek explicitté, de a *mi* személyes névmás is előfordul (2a). Ez az inkluzív *mi* jól körülhatárolható: a beszédesemény tényleges befogadóiként jelenlévőkre és a kántorra mutat, akik egybeesnek a halottat búcsúztató közösség tagjaival.

(2a) az enyészetnek karjára tesszük őt (DG: 3.44)

Ebből a kiindulópontból kerül sor az elhunyt aposztrofikus megszólítására (2b) is.⁵ A nyelvi megismerés korlátaitól való eltekintés (TÁTRAI 2012: 202 alapján) ebben az esetben úgy megy végbe, hogy a megnyilatkozó egy olyan, a térben ténylegesen jelen lévő személlyel kezdeményez nyelvi interakciót, akivel ez fizikai állapotából adódóan már nem lehetséges, és ennek a tényleges diskurzus résztvevői tudatában is vannak. A létrejövő aposztrofikus diskurzusban a megnyilatkozás befogadói mellékes résztvevőkként jelennek meg: lehetőségük van a beszédesemény megfigyelésére. A megnyilatkozásnak olyan címzettjei, akik a nyelviileg hozzáférhetővé tett referenciális jelenetnek szereplői lehetnek, de közvetlenül nem címzettjei. A (2b) példában a kántor az elhunyt megszólításával nyelviileg az ő figyelmét irányítja egy világbeli jelenetre (történetesen a halálára), a megnyilatkozás tényleges befogadói azonban a mellékes résztvevőkként és a közösség tagjaiként megkonstruált hozzátartozók.

(2b) Miért hagysz itt minket aki példánk valál (FNy1: 28)

A kántor megnyilatkozói kiindulópontjából a közösség emellett a megnyilatkozás tényleges és közvetlen címzettjeként is megjelenhet (T/2.), amit a szintén egyes ige- és névszóalakok jelölnek (*halljátok* mindnyájan utolsó szavait), valamint lehetnek az elbeszélte esemény szereplői, amit T/3. szóelőfordulások (*fájdalmas könnyeket hullatnak érette*) jelölik.

A közösség T/2. megjelenése esetén az elhunyt ugyancsak az elbeszélte esemény szereplőjeként (E/3.-ben) jelenik meg, a rokoni kapcsolat pedig az ő E/3. kiindulópontjából

⁵ Az elhunyt felé történő aposztrofikus elfordulás a korai felsőnyéki (8 versben) és a dél-gömöri (9 szövegben) búcsúztatókra jellemző, a kései felsőnyékiekben nem fordul elő.

konstruálódik meg (*szerettei, szülei, rokonai*). A közösség tagjai az elhunyt aposztrofikus megszólításával összefüggésben jelennek meg a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli esemény szereplőiként, melyet a (2c) példa mutat be.

(2c) Ezért hullatnak bánatkönnyeket

Hűlt tetemed, gyász koporsód felett (FNy1: 12)

Az elhunyt megnyilatkozó kiindulópontjából az őt búcsúztató közösség a megnyilatkozás címzettjeként jelenik meg, vagyis a fiktív megnyilatkozás befogadójaként. A (3a) példában látható, ahogy ez T/2. felszólító módú igealakokkal nyelvileg hozzáférhetővé válik. Előfordulhat emellett, hogy a közösség és tagjai az elbeszélt esemény szereplőiként konstruálódnak meg, amit T/3. igealakok jelölnek (3b). Így a fiktív megnyilatkozásnak közvetett címzettjeivé válhatnak a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződésével is, hasonlóan a (2c) példához, amelyben az elhunyt aposztrofikus megszólítása révén kerültek ilyen résztvevői szerepbe a diskurzusban.

(3a) Fogjátok koporsóm, vigyétek a sírba (FNy2: 276)

(3b) Áldottak legyenek jótevők szomszédok (FNy2: 274)

A résztvevői szerepek sajátos szerveződése, a megnyilatkozás közvetlen és közvetett címzettjeinek alakulása a közösség tagjai és az elhunyt közti szociális távolság kinyilvánítására is szolgálhat: a közelebbi hozzátartozók a beszédesemény résztvevőiként is megkonstruálódnak, a távolabbi rokonok, barátok inkább az elbeszélt esemény szereplőiként (vö. KRÍZA 1993: 25). A rokonsági kapcsolat minden esetben az elhunyt megnyilatkozó kiindulópontjából konstruálódik, melyet leggyakrabban a birtokos személyjelek (*kedves nagy bátyáim, sógorom, testvérem*), elvétve személyes névmások is jelölnek.

Megfigyelhető, hogy az elhunyt igen ritkán konstruálódik valamilyen közösség tagjaként. A szövegekben fellelhető egy-egy ellenpélda az ő kontextusfüggő kiindulópontjából válik hozzáférhetővé, az elbeszélt jelenet múlt idejű az elhunyt megnyilatkozó jelenéhez képest, az inkluzív *mi* pedig házastársakra mutat.

(4) Boldogságunk láncát széttepte a halál (DG: 3.44)

4.4. Aposztrofikusan megszólított entitások⁶

Az aposztrofikus elfordulás a szövegekben nemcsak az elhunyt felé történhet, a halál és Isten megszólítására is sor kerülhet bennük. Ők így nem csupán a nyelvileg hozzáférhetővé tett jelenetben szereplő entitásokként konstruálódnak meg. A létrejövő aposztrofikus diskurzus résztvevőiként és az interszubjektív megismerés részeseiként is jelen vannak a szövegekben. Mind a tényleges, mind a fiktív megnyilatkozói kiindulópontból előfordul az aposztrofikus megszólítás. A megnyilatkozó és a megszólított entitás nyelvi interakcióba lépése aposztrofikus fikció létrejöttét eredményezi (TÁTRAI 2012 alapján). A tényleges megnyilatkozó kiindulópontjának érvényesítése esetén a címzettként megkonstruált befogadó, az elhunyt megnyilatkozói kiindulópontjának érvényesítésénél pedig mindkét résztvevő fiktívnek tekintető (5a). A beszédesemény tényleges résztvevői mellékes résztvevőkként konstruálódnak, beleértve akár a ténylegesen megnyilatkozó kántort is.

(5a) Ó kegyetlen halál nincs nálad kegyelem

Miért is nem hagytál még tovább itt élnem (DG: 3.44)

(5b) Óh halál! Te az életnek hervasztó fuvalma!

Mely miatt csak rövid időn már négy sír nyíla (FNy1: 40)

A halál felé fordulás inkább a dél-gömöri búcsúztatók sajátossága, a korai felsőnyéki versekben csupán egyszer jelenik meg (5b), a későbbiekben pedig egyszer sem. Az egyetlen előforduló megszólítás a kántor kiindulópontjából történik, az elhunyt a nyelvileg hozzáférhetővé tett jelenet szereplőjeként konstruálódik meg. A dél-gömöri versekben a kántor csak egy esetben kezdeményez fiktív diskurzust a halállal, nagyobb számban az elhunyt kiindulópontjából történik az aposztrofikus megszólítás.

Isten megszólítása mindhárom szövegcsoporthoz megfigyelhető. Különbség van azonban a tényleges és a fiktív megnyilatkozói kiindulópontból hozzáférhető konstrukciók között. A dél-gömöri szövegekben csak az elhunyt fordul aposztrofikusan Isten felé (6a), míg a felsőnyéki versekben a kántor és az elhunyt is.

⁶ Az Istennel folytatott aposztrofikus és/vagy fiktív diskurzus a nyelvi tevékenység általános jellemzői és a halotti búcsúztató műfaja felől tett megállapítás. Istennek a diskurzusban betöltött résztvevői szerepe ugyancsak a műfaji sajátosságokból kiindulva értelmeződik a nyelvi interakcióban. A diskurzustípusban nyelvileg megkonstruált résztvevői szerepe nem azonos annak bibliai-teológiai megalapozottságú értelmezésével.

(6a) Indulok utamra: fogadj be, engedj be (DG: 1.14)

(6b) Azért sír felette atyja és az anyja

Vigasztald szívüket, mindeneknek atyja (FNy1: 4)

(6c) Óh ki mérhetné meg övéi fájdalmát

Irgalmas jó Isten küldjél vigasztalást (FNy2: 267)

Ha a megnyilatkozás az elhunyt kiindulópontjából konstruálódik, akkor a halál eseményével kapcsolatos. Isten ezzel összefüggésben jelenik meg cselekvőként, melyet a (6a) példa mutat be. Amikor a tényleges megnyilatkozási kiindulópont érvényesül a diskurzusban, akkor Isten nem kizárólag a halál eseményével közvetlenül összefüggésben lehet cselekvő, hanem a halál eseményéből következő, de tőle elkülöníthető gyász eseményében is (6b és 6c). Isten a nyelvi interakciónak olyan résztvevőjeként jelenik tehát meg, akinek nem csak a halállal kapcsolatos cselekvések tulajdoníthatók az elbeszélte eseményben. Az aposztrofikusan megszólított halál cselekvései ezzel szemben csak a HALÁL eseményével összefüggésben értelmezhetők.

A létrejövő aposztrofikus és fiktív diskurzusok a tényleges megnyilatkozás jelenével egyidejűek. Az általuk nyelvileg hozzáférhetővé tett referenciális jelenetek abban az esetben múlt idejűek, ha a HALÁL eseménye bennük a halál vagy Isten cselekvéseként konstruálódik meg. Ezt az (5a és 5b) példa mutatja be.

Isten és a halál szubjektumként való megkonstruálódását továbbá azok a metaforikus nyelvi kifejezések is támogatják, melyekben a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet szereplőiként, E/3. cselekvőkként jelennek meg.

5. METAFORIKUS NYELVI KONSTRUKCIÓK

A szövegekben fellelhető metaforikus kifejezések az elhunyt és a kántor kontextusfüggő kiindulópontjából egyaránt konstruálódhatnak. A (7a) és (7b) példában látható, hogy a kifejezések a felsőnyéki és a dél-gömöri versekben is fellelhetők, és igen hasonló szemantikai szerkezetek is lehetnek. A bemutatott két példa legfeltűnőbb különbsége a kontextusfüggő kiindulópont.

(7a) Az utolsó úton sírba kell már mennem (DG: 1.2)

(7b) Mielőtt távozna utolsó útjára (FNy2: 263)

Az előforduló kifejezések két nagyobb kategória tagjaiként értelmezhetők: 1. az UTAZÁS forrástartományhoz kötődők, 2. az ENTITÁS CSELEKVŐ fogalmi metaforához kapcsolódók.

5.1. A metaforikus szemantikai szerkezetek egyik csoportjában a HALÁL az UTAZÁS fogalmának segítségével hozzáférhetővé tett ÉLET része, UTOLSÓ vagy VÉGSŐ UTAZÁS-ként jelenik meg (8a és 8b). Jellemző a (tényleges vagy fiktív) megnyilatkozó saját kiindulópontjának érvényesítése, valamint a FORRÁS CÉL ÖSVÉNY idealizált kognitív modell összetevőinek profilálódása.

(8a) Hozzátok is szólok ez utolsó útról (DG: 1.3)

(8b) Már még az élet végső útján (DG: 2.34)

A (8a) és (8b) példában a nyelvi kidolgozott ÖSVÉNY, a (8b)-ben ezen kívül a megnyilatkozó kántor perspektívájából feldolgozható *megy* ige teszi hozzáférhetővé a HALÁL fogalmát. Ebben a verssorban az elhunyt felé történő aposztrofikus elfordulás és a HALÁL metaforikus konstruálása együtt jelenik meg. Az elhunyt az így létrejövő diskurzusan befogadóként van jelen, a nyelvi hozzáférhetővé tett világbeli jelenetben pedig cselekvőként. A metaforikus szemantikai konstrukció így az ESEMÉNYEK CSELEKVÉSEK általánosabb fogalmi metafora specifikusabb megvalósulásaként is értelmezhető. A (8a) példa az elhunyt kiindulópontjából teszi hozzáférhetővé az elbeszélt eseményt, a diskurzusan megnyilatkozó, cselekvői minősége így nem korlátozódik a metaforikusan megkonstruált HALÁL fogalmával kapcsolatos cselekvésekre. A *szól* ige E/1. jelenléte felhívja a figyelmet az elhunyt saját beszélői tevékenységére, a megnyilatkozás tényére.

A HALÁL emellett olyan UTAZÁS-ként is előfordul, amely nem specifikálódik az ÉLET részeként. Megfigyelhető, hogy a (9a) és (9b) példában az esemény kifejezése olyan perspektívájú igékkel történik, amelyek a tényleges megnyilatkozó (és a közösség) felől megkonstruált cselekvést fejeznek ki. Az ilyen konstrukciók általános perspektívája az *elmege*, *eltávozik* igekötős igék jelentéséből⁷ következik: az elsődleges figura a fizikai térben távolodó mozgást végez a másodlagos figurához képest. A (9b) példa *eltávozik tőlünk* kifejezésében pedig nyelvi is jelölt az elhunytat búcsúztató közösség, amelyhez viszonyítva feldolgozhatóvá válik a térbeli távolodás. Ennek a közösségnek része a megnyilatkozó kántor is. A bemutatott (9a és 9b) példában nem a HALÁL és az ÉLET rész-egész

⁷ Az *el* igekötő jelentéséhez bővebben l. TOLCSVAI NAGY 2011: 71, az igekötős ige jelentésszerkezetéhez TOLCSVAI NAGY 2005: 31–4.

viszonya profilálódik, sokkal inkább a HALÁL temporális jellemzője.

(9a) Áldjon Isten én már elmegyek (DG: 2.23)

(9b) Aki már örökre eltávozik tőlünk (FNy2: 252)

Az UTAZÁS forrástartománnyal kapcsolatos kifejezésekben megfigyelhető, hogy az elhunyt cselekvőként konstruálódik meg. Cselekvései csak abban az esetben korlátozódnak a HALÁL metaforikus szemantikai szerkezetére, amikor a tényleges megnyilatkozó az általa elbeszélte esemény E/3. szereplőjeként teszi őt nyelvileg hozzáférhetővé (7b).

5.2. Az elhunyt a fent bemutatott fiktív diskurzusok megnyilatkozójaként vagy befogadójaként, valamint a metaforikusan hozzáférhetővé tett esemény szereplőjeként is konstruálódhat élőként. A következőkben olyan metaforikus szemantikai konstrukciók bemutatására kerül sor, melyekben az elhunyt élőként, de nem cselekvőként van jelen. Ezek egyik típusában az elhunyt a NÖVÉNY forrástartomány révén válik hozzáférhetővé.

(10a) Azért hogy a halál egy rózsát sírba vitt (FNy1: 7)

(10b) Ezen bús családnak zsenge bimbója volt (FNy2: 276)

(10c) Mint az elvirágzott vihar tépdeste fa (DG: 1.2)

A (10a–c) példa szemlélteti, hogy az ilyen metaforikus szerkezetek jelen vannak mind az elhunyt, mind a kántor kiindulópontjából feldolgozható diskurzusokban. A NÖVÉNY különböző kidolgozottságú lehet, ezzel összefüggésben különböző specifikussággal a halott életkorára és a közösségben betöltött szerepére referálhat. A (10a és 10b) példában profilálódik, hogy az elhunyt nő, utóbbiban pedig az is, hogy fiatal. A (10c)-ben a nyelvileg nagy mértékben kidolgozott növényi életszakasz és állapot (*elvirágzott, vihar tépdeste*) teszi hozzáférhetővé az életkort.

A HALÁL eseménye ezekben a metaforikus konstrukciókban a következőképp jöhet létre: a növényként hozzáférhetővé tett elhunyt valamilyen esemény vagy cselekvés hatására elpusztul. Ahogy a (10d) példában is látható, a HALÁL fogalma tehát az EMBER NÖVÉNY fogalmi metafora révén, a növény pusztulása által válik hozzáférhetővé.

(10d) Korán letört és elhervadt (DG: 2.23)

A búcsúztatókban más olyan cselekvő entitások is jelen vannak, amelyek cselekvései révén konstruálódik meg a HALÁL fogalma. Ezek részben egybeesnek a diskurzus aposztrofikusan megszólított résztvevőivel, de nem teljes mértékben. Lényeges különbség továbbá, hogy míg az aposztrofikus megszólítás ideje egybeesik a halottbúcsúztatás jelenével, addig ezek a kifejezések múlt idejűek.

A (11a–c) példák a halálnak az elbeszélte eseményben való metaforikus megjelenését mutatják be. Látható, hogy az elhunyt és a kántor kiindulópontjából is olyan cselekvőként konstruálódik meg, akinek aktív cselekvése révén következik be a HALÁL eseménye. Az entitás nyelvileg különböző mértékben kidolgozott: a *halál* mellett előfordulnak olyan jelzős szerkezetek, mint a *hideg*, *zord* vagy *kegyetlen halál*. A bemutatott búcsúztatórészletek mellett is igen változatos cselekvések köthetők a metaforikusan cselekvőként konstruált halálhoz: *átölel*, *letör*, *lesújt*, *jön*, *kiolt (életet)*, *megszabadít*, *elválaszt*, *meglep* stb.

(11a) Én velem csak jót tett a halál hatalma (DG: 1.4)

(11b) Ő szelíd ajkát lezárta a halál (FNy1: 18)

(11c) A halál megváltá a sok szenvedéstől (FNy2: 275)

Isten ehhez hasonlóan jelenik meg a HALÁL fogalmát metaforikusan az ő cselekvéseként létrehozó szemantikai szerkezetekben: konstruálódhat fiktív vagy tényleges megnyilatkozói perspektívából. A (12a és 12b) a példában azonban nem jelenik meg explicit módon a *halál*, a nyelvi kifejezés metaforikus HALÁL jelentését sokkal inkább a szövegvilág teremti meg.

(12a) Áldó kezét rám tette az én jó Istenem (DG: 1.8)

(12b) A jó égi atya megkönyörült rajta (FNy2: 262)

Megfigyelhető továbbá, hogy az Istenhez kapcsolódó cselekvések és a HALÁL között nem minden esetben figyelhető meg az a mintázat, amelyben a HALÁL eseménye az elsődleges figurának a másodlagos figurán végrehajtott cselekvése következtében válik hozzáférhetővé (12c példa). Az Istenhez és halálhoz köthető metaforikus szemantikai konstrukciók emellett nem kizárólag cselekvést fejeznek ki. A (12d) példa szemlélteti, hogy ISTEN-hez metaforikusan nemcsak cselekvések, hanem állapot is kapcsolódhat. CSELEKVŐ-nél általánosabban, mentális ágensként is hozzáférhetővé válik.

(12c) Isten így akarta lettem én az övé (DG: 1.49)

(12d) Mert így tetszék az Istennek, legyen áldott szent neve (FNy1: 5)

Istentől és a haláltól eltérően, de metaforikusan cselekvő entitásként jelenik meg az IDŐ is. A cselekvése (az idézett példákon kívül az *elérkezett* fordul elő) múlt idejű a búcsúztatás jelenéhez képest, az elhunyt azonban nem olyan módon elszenvedője annak, mint Isten vagy a halál cselekvései esetében. Összevetve ezek perspektíváját az elhunyt cselekvéseinek perspektívájával (6.1.), egyértelműen kijelölődik a deiktikus tájékozódás centruma, vagyis hogy mihez viszonyítva *jött/érkezett el* a végóra és *megy/távozik* az elhunyt.

(13a) Eljött vég órája e földi életemnek (FNy1: 20)

(13b) Még nem számítottad, hogy eljő már a végórád (DG: 4.10)

A korai felsőnyéki versek között egyetlen példa figyelhető meg, a késői felsőnyékiekben pedig egy sem. Így ez a HALÁL-lal kapcsolatos jelentésképzési eljárás inkább a dél-gömöri szövegek sajátosságának tekinthető.

5.3. A halál és Isten metaforikusan megjelenik CSELEKVŐ-ként. Megállapítható tehát, hogy ezek az entitások nem kizárólag az interszubjektív viszonyrendszer résztvevőjeként (apoztrofikusan), hanem egy fiktív vagy tényleges megnyilatkozási perspektívából nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet szereplőjeként is cselekvők. Az elhunyt ilyenkor a halált vagy Istent megszólító aposztrofikus fikcióhoz hasonlóan páciensként jelenik meg. Így résztvevőként és az elbeszélte esemény szereplőjeként is olyan személy, akinek a halála Isten vagy a halál cselekvésének következtében történik. Azokban a metaforikus konstrukciókban viszont, ahol a HALÁL az ÉLET UTAZÁS metafora részeként (UTOLSÓ vagy VÉGSŐ UTAZÁS-ként), valamint a HALÁL UTAZÁS-ként jelenik meg, az ELHUNYT CSELEKVŐ-ként konstruálódik. Azokban a kifejezésekben, melyekben aktív cselekvő, a nyelviileg hozzáférhetővé tett halála egyidejű a halottbúcsúztatás jelenével. Ha a HALÁL valamely más entitás cselekvéseként konstruálódik, abban az esetben viszont az esemény múlt idejű a megnyilatkozási kiindulópontához képest.

Az IDŐ olyan forrástartomány, amely a dél-gömöri gyűjtésben és a korai felsőnyéki versekben megfigyelhető a HALÁL-hoz vagy ISTEN-hez hasonló metaforikus CSELEKVŐ-ként, a diskurzus résztvevőjeként azonban nem jelenik meg.

6. ÖSSZEGZÉS ÉS TOVÁBBVEZETŐ KÉRDÉSEK

6.1. Dolgozatomban 80 halottbúcsúztató vers vizsgálatán keresztül mutattam be, hogyan konstruálódik meg a HALÁL a közösség által értelmezett eseményként. A leírás legfőbb szempontjai a következők voltak: a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése, a résztvevői és szereplői pozíciók alakulása, valamint a metaforikus nyelvi kifejezések és a nézőpont összefüggéseinek feltárása. A minőségi és mennyiségi elemzések eredményei megerősítették, hogy a versekben meghatározó az elhunyt fiktív kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesítése. A műfaji sajátosságokkal összevetve a szövegek legnagyobb terjedelmű része az elhunyt E/1. búcsúzása.

A megnyilatkozó nyelvi tevékenység diszkurzív jellegére történő figyelemirányítás (*vegyétek búcsúszavát, hozzátok is szólok*) jellemző a szövegekben, a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése viszont nem minden esetben jelölt. Ez különösen azokban a versekben figyelhető meg, amelyek teljes terjedelme alatt az elhunyt a referenciális tájékozódás centruma. A tényleges és a fiktív megnyilatkozó kiindulópont mintázatai és mennyiségi arányai az egyes szövegcsoportok sajátosságai.

Az elhunyt E/1. fiktív megnyilatkozásaiban a halál vagy Isten metaforikusan vagy aposztrofikus megszólítás révén cselekvőként konstruálódik meg. Utóbbi esetben a létrejövő aposztrofikus fiktív diskurzus résztvevőiként, az interszubjektív megismerésben résztvevő szubjektumként válnak hozzáférhetővé. Az elhunyt nem csak a referenciális tájékozódás központja lehet a szövegekben. A halálhoz és Istenhez hasonlóan a megnyilatkozás közvetlen és fiktív címzettjeként, valamint az elbeszélt esemény szereplőjeként is megjelenik. A szövegekben a különböző kiindulópont függvényében megkonstruálódhat cselekvőként (UTAZÓ), élő, de nem cselekvő entitásként (NÖVÉNY) és halottként is. Ez azonban nem mutat közvetlen összefüggést az érvényesülő fiktív vagy tényleges megnyilatkozó kiindulóponttal. Az elhunyt E/1. fiktív megnyilatkozó perspektívájából egy szubjektumként megjelenő entitás cselekvéseként képes nyelvileg hozzáférhetővé tenni a saját halálát.

A HALÁL eseménye konstruálódhat az elhunyt halottbúcsúztatás jelenével azonos idejű cselekvéseként metaforikusan (UTAZÁS-ként). Hozzáférhetővé válhat emellett olyan entitások cselekvéseként is, amelyek aposztrofikus megszólítás és/vagy metaforikus jelentésképzés révén kerülnek cselekvői pozícióba. Ezek nem egymást kizáró, hanem együtt előforduló szerkezetek, sok esetben nagy fokú komplexitással rendelkeznek.

Az aposztrofikusan megszólított entitások metaforikusan CSELEKVŐ-ként jelennek meg. De nem minden metaforikus cselekvő felé történik aposztrofikus előfordulás, vö. az IDŐ mint CSELEKVŐ. Megfigyelhetők tehát olyan metaforikus jelentésképzés során cselekvőként konstruálódó entitások,

amelyek az interszubjektív viszonyrendszernek nem válnak részeseivé. Cselekvői minőségük a nyelvileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenetben jön létre, azon kívül nem érvényesül, vagyis nem válnak a diskurzus résztvevőivé. A halál és Isten ezzel szemben metaforikusan cselekvőként, az aposztrofikus fikcióban pedig a beszédesemény résztvevőjeként konstruálódik. Résztvevői és szereplői minőségük így sokkal változatosabban alakulhat a diskurzus más résztvevőinek és az esemény szereplőinek függvényében.

A halotti búcsúztatók műfaji sajátosságának tekinthető, hogy közösségi konstrukcióként jönnek létre, bennük így a HALÁL eseményével kapcsolatos kifejezések is tekinthetők a közösség által létrehozottnak. De a HALÁL nyelvileg is közösségi eseményként jelenik meg ezekben a szövegekben. Ezt mutatja a résztvevői szerepek és szereplői pozíciók változatos alakulása, a kontextusfüggő kiindulópont áthelyeződése, valamint az elhunyt, a halál és Isten különböző perspektívából történő megkonstruálása. A HALÁL tehát olyan absztrakt fogalomként van jelen, amely egyetlen szövegen belül is különböző megnyilatkozási kiindulópontok és különböző perspektívájú nyelvi kifejezések alkalmazásba vételével válik hozzáférhetővé.

6.2. Munkám egy árnyaltabb mennyiségi és minőségi vizsgálat első lépésének is tekinthető. Ebből a szempontból legfontosabb célja az volt, hogy megfelelő elméleti-módszertani eszközökkel nyelvészeti kiindulópontból értelmezze a halottbúcsúztató versek néprajzi szempontból már megfigyelt és dokumentált jellemzőit, a szövegek nyelvi jellemzőinek leírásával pedig tovább árnyalja azokat. A metaforikus nyelvi konstrukciók és a nézőpont összefüggéseinek vizsgálata ezt a célt is szolgálta. Számos további kérdés merült fel a munka közben, melyek megválaszolására jelen dolgozat tartalmi és terjedelmi okok miatt nem vállalkozott.

A vizsgálat eredményeként megfigyelhető mintázatok jellemzését további minőségi elemzések és új vizsgálati szempontok tehetnék árnyaltabbá. A műfaji sajátosságok figyelembe vételével különösen az életkor, életszakasz és a HALÁL nyelvi konstruálása közötti összefüggések felderítése tűnik megalapozottnak. Jelentősen megkönnyíti ennek vizsgálatát, hogy a jelen munkában elemzett szövegek kiválasztásának egyik szempontja is az életszakasz volt. További vizsgálat tárgyát képezhetik a kontextusfüggő kiindulópont szerveződésének sajátos esetei, mint amikor az elhunyt nem jelenik meg a referenciális tájékozódás központjaként.

A munka másik lehetséges irányát a vizsgált szövegek mennyiségének növelése jelenti. Érdekes lenne a vizsgálat kibővítése GYÖNGYÖSSY ORSOLYA (2010) csanyteleki gyűjtésének anyagával, mivel BARTHA ELEK és KRÍZA ILDIKÓ munkájához hasonló minőségű és felépítésű forráskiadvány. A vizsgálat eredményeinek más szövegcsoportokkal való összevetése még egyértelműbbé teheti a műfajra általánosan jellemző sajátosságok és a helyi közösségi konvenció elkülönítését.

7. IRODALOMJEGYZÉK

Forráskiadványok

- BARTHA ELEK 1995. Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában I–II. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen.
- KRÍZA ILDIKÓ 1993. Felsőnyéki halotti búcsúztatók. MTA Néprajzi Kutatóintézete. Bp.

Felhasznált irodalom

- ALAKLEX. = SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. Alakzatlexikon – A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- BANCZEROWSKI JANUSZ 2000. A halál mint kultúrafogalom a magyar és a lengyel nyelvben. Magyar Nyelvőr 124. 204–9.
- KESZEG VILMOS 2008. Halottbúcsúztató. In: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék. Kolozsvár. 313–7.
- KOCSIS RÉKA 2011. Személynévhasználat a magyar halottsiratokban. Névtani Értesítő 33. 113–9.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. A metafora – Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex Kiadó. Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Versengő metaforaelméletek? – „Ez a sebész egy hentes”. Magyar Nyelv 109. 271–80.
- Kunt Ernő 1987. Az utolsó átváltozás – A magyar parasztság halálképe. Gondolat Kiadó. Bp.
- KSH1 = a *család* fogalma:
[http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?
p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4309&p_session_id=28728083](http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4309&p_session_id=28728083); utolsó hozzáférés: 2015. 01. 05.
- KSH2 = a *felmenő rokon* fogalma:
[http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?
p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4081&p_session_id=28728083](http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4081&p_session_id=28728083); utolsó hozzáférés: 2015. 01. 05.
- KSH3 = a *fiatalabb felnőtt korú* fogalma:
[http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?
p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3523&p_session_id=28728083](http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3523&p_session_id=28728083); utolsó hozzáférés: 2015. 01. 05.

KSH4 = az *idősebb felnőtt korú* fogalma:

<http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?>

[p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3524&p_session_id=28728083](http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3524&p_session_id=28728083); utolsó hozzáférés: 2015. 01. 05.

GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press. Chicago.

PILLING JÁNOS (szerk.) é.n. A XX. század magyar nyelvű tanatológiai szakirodalmának bibliográfiája.

<http://mek.oszk.hu/00500/00513/00513.htm>; utolsó hozzáférés: 2015. 01. 06.

SIMON GÁBOR 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In:

TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bp. 175–93.

SPANNRAFT MARCELLINA 2000. Gyászcél – a metaforák nyelvén. *Kharón* 4. 59–65.

TÁTRAI SZILÁRD 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok* 21.

TÁTRAI SZILÁRD 2011. Bevezetés a pragmatikába. *Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Bp.

TÁTRAI SZILÁRD 2012. Az aposztrofé és a dalszövegek líraisága. In: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (szerk.): *A stilisztikai–retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen 2012. 197–207.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 101. 27–43.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.

VASAS SAMU – SALAMON ANIKÓ 1986. *Kalotaszegi ünnepek*. Gondolat Kiadó. Bp.

VOIGT VILMOS (szerk.) 1998. *A magyar folklór*. Osiris Kiadó. Bp.

Melléklet

Az elhunyt kontextusfüggő kiindulópontjának érvényesítése a versekben

	FNy1
1.	1
4.	2/3
5.	1
7.	6/7
8.	1
10.	5/9
11.	11/18
12.	4/5
13.	1
14.	4/5
17.	1
18.	5/9
19.	1/2
20.	1
22.	1
23.	13/20
24.	9/10
25.	8/9
26.	1
27.	1/3
28.	0
29.	3/4
30.	1/6
32.	11/16
33.	5/8
34.	1/6
35.	1/8
37.	2/3
39.	6/11
40.	4/7

	FNy2
252.	1/2
257.	0
258.	1/2
259.	0
260.	1/2
261.	1/2
262.	1/4
263.	1/2
265.	1/2
266.	1/2
267.	1/2
268.	1/2
269.	3/4
270.	1/2
271.	1/2
272.	1/2
273.	3/4
274.	1/2
275.	3/4
276.	3/4

	DG
1.1.	14/15
1.2.	1
1.3.	24/25
1.4.	1
1.5.	16/17
1.6.	17/19
1.8.	1
1.9.	13/19
1.10.	9/10
1.14.	14/15
1.15.	9/10
1.29.	17/18
1.35.	23/24
1.49.	1
2.8.	1
2.16.	26/27
2.23.	15/21
2.24.	1
2.34.	3/4
3.33.	15/21
3.35.	7/15
3.44.	11/12
3.45.	11/12
4.4.	5/7
4.8.	13/20
4.10.	4/13
4.15.	4/8
4.17.	6/15
4.43.	8/11
4.50.	8/11